

Η αυτοαντίληψη της αμοιβαίας συμπάθειας στις διαπροσωπικές σχέσεις των παιδιών σχολικής ηλικίας

Αστέριος Τσιάρας

Δρ. Κοινωνικών Επιστημών, δάσκαλος στο 10^ο Δημοτικό Σχολείο Ηλιούπολης

1. Θεωρητικό Πλαίσιο

Οι πρώτες προσπάθειες ορισμού της αυτοαντίληψης του ατόμου επικεντρώθηκαν στο γεγονός ότι οι καταστάσεις της συνείδησης δεν είναι άθροισμα αυτοτελών στοιχείων, αλλά αποτελούν μια ενότητα που κινείται αδιάλειπτα και ονομάζεται «ρεύμα συνείδησης». Αυτές οι θεωρίες πρόβαλαν μια σφαιρική αντίληψη για το «Εγώ», θεωρούμενο ταυτόχρονα ως καθαρή εμπειρία, ως συνειδητότητα και ως τα περιεχόμενα αυτής της εμπειρίας. Σε αυτές τις θεωρίες ο γνωρίζων, το καθαρό «Εγώ» και το γνωριζόμενο ταυτίζονται (Τομασίδης, 1982, σσ. 66, 133· Mead, 1962, σ. 165).

Άλλοι θεωρητικοί, επηρεασμένοι από τις παραπάνω θέσεις, είδαν την αυτοαντίληψη ως κοινωνική προοπτική, την προοπτική των σχέσεων ατόμου και κοινωνίας. Αυτοί υποστήριξαν ότι η αυτοαντίληψη επηρεάζεται σημαντικά από αυτό που το άτομο πιστεύει ότι οι άλλοι σκέπτονται γι' αυτό κι έτσι το «άλλο εγώ» γίνεται η κύρια προοπτική της αυτοαντίληψης (Kuhn, 1964, σ. 9· Videbeck, 1960, σ. 51). Σε αυτές τις θεωρίες το «Εγώ» θεωρείται ως αντίληψη, όπως αυτή αντανάκλαται μέσα από τις σημασίες και τις αξίες των άλλων που από κοινού έχει εσωτερικεύσει το άτομο (Cooley, 1926, σ. 66· Sullivan 1954, σσ. 161, 162).

Το άτομο βλέπει τον εαυτό του να έχει τα χαρακτηριστικά και τις αξίες που του αποδίδουν οι άλλοι και η προσωπική αυτοαντίληψη αναδύεται από την αδιάκοπη αλληλεπίδραση ανάμεσα στο άτομο και τον κοινωνικό κόσμο (Παπαστάμου, 1989, σ. 49· Argyle, 1973, σ. 356). Το άτομο διαμορφώνει την αυτοαντίληψή του ως αντανάκλαση των αντιλήψεων που έχουν οι άλλοι γι' αυτό, αφού μέσα από τις αντιδράσεις των άλλων ανακαλύπτει τον εαυτό του και σχηματίζει την προσωπική του εικόνα (Reck 1980, σ. 49· Krielkamp, 1976, σ. 137). Είναι η άποψη του κατοπτριζόμενου ατόμου μέσα στον καθρέφτη τον οποίο συνθέτουν οι άλλοι άνθρωποι του κοινωνικού περιβάλλοντος, σύμφωνα με τη θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης (Felson, 1985, σ. 71· Ichheiser, 1970, σ. 19).

Για άλλους θεωρητικούς η αυτοαντίληψη είναι η εικόνα που έχει ένα πρόσωπο για τον εαυτό του και θεωρείται ο πιο καθοριστικός παράγοντας των αντιδράσεων του ατόμου προς το περιβάλλον (Rogers, 1961, σ. 25· Zahran, 1967, σ. 227). Σχετικά με τη δομή της αυτοαντίληψης υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα που υποστηρίζουν ότι η αυτοαντίληψη έχει σφαιρικό και συνάμα δυναμικό χαρακτήρα. Έτσι, αυτή δεν είναι μια απλή ψυχική ιδιότητα, αλλά, αντίθετα, συνίσταται από επιμέρους πτυχές, ιδιότητες, γνωρίσματα, διαστάσεις και παρουσιάζει μια εσωτερική ιεράρχηση ιδιαίτερη για κάθε άτομο (Πασσάκος, 1983, σ. 7· Videbeck, 1960, σ. 358). Η διαδικασία διαμόρφωσης της αυτοαντίληψης είναι ψυχοκοινωνικής φύσης και περιλαμβάνει τις σχέσεις του ατόμου μέσα στο πολιτισμικό πλαίσιο όπου ζει (Erikson, 1993, σ. 268).

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της αυτοαντίληψης παίζουν οι «σημαντικοί άλλοι». Η αδιάκοπη ανατροφοδότηση της αντανάκλασης στο πρόσωπο των άλλων δημιουργεί μία ολοκληρωμένη εικόνα του προσωπικού εαυτού, θετική ή αρνητική (Stryker, 1959, σ. 116· Burns, 1982, σ. 164). Αυτή η αντανάκλαση δεν είναι έμφυτη, αλλά μαθαίνεται και σημαντικό ρόλο σε αυτό παίζει η οικογένεια, όπου τα παιδιά εσωτερικεύουν την εικόνα που οι γονείς εμφανίζονται να έχουν γι' αυτά (Videbeck, 1960, σ. 358· Coopersmith, 1967, σ. 123). Καθώς το παιδί εισέρχεται στη σχολική ηλικία, οι συμμαθητές και μετά ο δάσκαλος παίρνουν τη θέση των γονέων ως σημαντικοί άλλοι και επηρεάζουν τη διαμόρφωση της αυτοαντίληψης στο παιδί (Docking, 1980, σ. 126· Burns, 1982, σ. 200).

2. Σκοπός της παρούσας έρευνας

Ο σκοπός της έρευνάς μας, η οποία πραγματοποιήθηκε το σχολικό έτος 2001-02, ήταν να ανιχνεύσουμε το πώς αντιλαμβάνονται οι μαθητές τα αισθήματα συμπάθειας που τρέφουν τα άλλα μέλη της σχολικής ομάδας για το άτομό τους.

3. Μέθοδος

3.1 Μέσα συλλογής δεδομένων

Επιχειρήσαμε, παράλληλα με την κοινωνιομετρική δοκιμασία στην οποία υποβάλαμε τους μαθητές, να διερευνήσουμε την κοινωνική αντίληψη των μαθητών. Στην προκειμένη περίπτωση μελετήσαμε μια από τις διαστάσεις της αυτοαντίληψης, τη δημοτικότητα. Η αντιληπτική δοκιμασία ζητά από τα υποκείμενα να εκτιμήσουν τα συναισθήματα των άλλων μελών της ομάδας απέναντί τους. Τα φυσιολογικά άτομα μπορούν να αντιληφθούν, ως ένα σημείο, τα ψυχολογικά ρεύματα συμπάθειας τα οποία τρέφουν απέναντί τους οι άλλοι (Σαροής, 1995, σ. 92).

Πίν. 1: Παρουσίαση του ερωτηματολογίου της έρευνας

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ
<p>1. Με ποιον συμμαθητή σου ή συμμαθήτριά σου θα ήθελες να καθίσεις στο</p>

Όταν η αντιληπτική δοκιμασία γίνεται ταυτόχρονα με την κοινωνιομετρική δοκιμασία, μπορούμε να συγκρίνουμε τα αποτελέσματα των δύο δοκιμασιών και να εκτιμήσουμε την απόκλιση της αντίληψης των ατόμων σε σχέση με τη θέση που κατέχουν στο πραγματικό κοινωνιόγραμμα (Maisonpneu, 1990, σ. 85· Schutjenberg και Moreno, 1970, σ. 217). Ως ένα βαθμό η δημιουργία διαπροσωπικών σχέσεων οφείλεται στην αντίληψη των διαθέσεων και των αισθημάτων που τρέφει ο άλλος απέναντι μας. Έτσι, επιχειρήσαμε με το ερωτηματολόγιο της αντιληπτικής δοκιμασίας, να ανιχνεύσουμε το πώς αντιλαμβάνονται οι μαθητές τα αισθήματα συμπάθειας που τρέφουν τα άλλα μέλη της σχολικής ομάδας για το άτομο τους (Βλ. Πίνακα 1). Σε μία προέρευνα τεσσάρων τάξεων, από την Γ' έως την ΣΤ' σχολική βαθμίδα, ελέγχθηκε η λειτουργικότητα των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου με τη μέθοδο Alpha Cronbach (Συντελεστής αξιοπιστίας $\alpha = 0,73$).

3.2 Συμμετέχοντες

Στο ερωτηματολόγιο της αντιληπτικής δοκιμασίας απάντησαν οι μαθητές των υψηλότερων σχολικών βαθμίδων. Οι μαθητές της πρώτης και της δεύτερης βαθμίδας δεν συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο, επειδή θεωρήσαμε ότι η ηλικία τους δεν επέτρεπε την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων από τις απαντήσεις τους. Αυτό το στηρίξαμε στις μέχρι τώρα διαπιστώσεις των ερευνητών για την ηλικία στην οποία εμφανίζεται η ενσυναίσθηση στα παιδιά, η οποία προσδιορίζεται περίπου στα εννιά έτη (James, 1993, σ. 216· Erwin, 1993, σσ. 36, 42) και στις θέσεις του Piaget για την υποχώρηση του εγωκεντρισμού και την εμφάνιση της αντιστρεψιμότητας της σκέψης στα παιδιά (Piaget, 1963, σ. 45).

Συνολικά, ο αριθμός των μαθητών που συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο ήταν 2.067 (Βλ. Πίνακα 2). Οι 100 σχολικές τάξεις (25 τάξεις από κάθε σχολική βαθμίδα) που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα κληρώθηκαν τυχαία από τριάντα Δημοτικά Σχολεία σε δεκατρείς εκπαιδευτικές περιφέρειες της Αθήνας.

Πίν. 2: Παρουσίαση της σύνθεσης του πληθυσμού του ερευνητικού δείγματος

Κατανομή των υποκειμένων της έρευνας κατά τάξη και φύλο			
ΤΑΞΕΙΣ	ΑΓΟΡΙΑ	ΚΟΡΙΤΣΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
ΤΑΞΗ Γ΄	284	250	534
ΤΑΞΗ Δ΄	241	260	501
ΤΑΞΗ Ε΄	266	244	510
ΤΑΞΗ ΣΤ΄	261	261	522
ΣΥΝΟΛΟ	1.052	1.015	2.067

3.3 Ενρήματα

Η σύγκριση του ερωτηματολογίου της αντιληπτικής δοκιμασίας με το αντικειμενικό κοινωνιόγραμμα έδειξε αποκλίσεις, οι οποίες παρουσιάζονται στη συνέχεια στα αριθμητικά δεδομένα του Πίνακα 3.

Πίν. 3: Παρουσίαση των σχετικών συχνοτήτων αυτοαντίληψης της αμοιβαίας συμπάθειας μεταξύ των μαθητών ανά κοινωνιομετρική κατηγορία, τάξη και φύλο.

Σχετικές συχνότητες της αυτοαντίληψης των παιδιών ανά κατηγορία, τάξη και φύλο (%)											
Τάξεις	Απομονωμένοι		Μία επιλογή		Μέσος όρος		Δημοφιλείς		Σύνολα		
	Κ	Α	Κ	Α	Κ	Α	Κ	Α	Κ	Α	Σ
Γ΄	0,52	0,44	1,73	2,62	11,81	13,72	16,23	17,92	30,22	34,62	32,41
Δ΄	0,34	0,41	1,92	2,51	12,22	13,00	17,84	18,44	32,24	34,32	33,32
Ε΄	0,43	0,83	2,32	2,93	14,31	15,00	19,54	20,83	36,53	39,54	38,00
ΣΤ΄	1,82	1,91	2,53	2,82	15,33	16,13	20,33	21,52	39,14	42,32	40,72

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, υπάρχει μια απόκλιση στην αυτοαντίληψη της αμοιβαίας συμπάθειας σε σχέση με το αντικειμενικό κοινωνιόγραμμα. Οι μαθητές αντιλαμβάνονται με επιτυχία την κοινωνιομετρική τους θέση σε ποσοστό 32,41 % στην τρίτη τάξη, 33,32 % στην τετάρτη τάξη, 38 % στην πέμπτη τάξη και 40,72 % στην έκτη τάξη. Φαίνεται ότι η αύξηση της αυτοαντίληψης της αμοιβαίας συμπάθειας είναι συνάρτηση της ηλικίας και του φύλου των μαθητών, όποια αγόρια εμφανίζονται να υπερέχουν στην αυτοαντίληψη της αμοιβαίας συμπάθειας.

Επίσης, παρουσιάζεται μια γραμμική αύξηση του ποσοστού επιτυχούς αυτοαντίληψης της κοινωνιομετρικής θέσης, ανάλογα με την κατηγορία στην οποία ανήκουν οι μαθητές στο αντικειμενικό κοινωνιόγραμμα. Το χαμηλότερο ποσοστό επιτυχούς αυτοαντίληψης παρουσιάζεται στην κατηγορία των απομονωμέ-

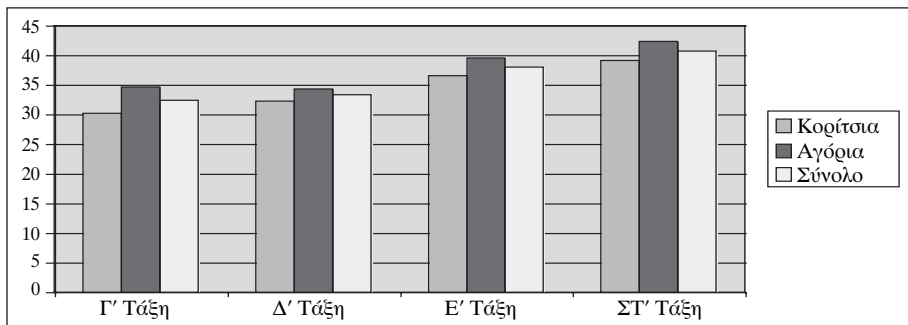
ων με ποσοστό που κυμαίνεται προοδευτικά από 0,52% έως 1,91% από την τρίτη μέχρι την έκτη τάξη.

Βαθμιαία, το ποσοστό αυτοαντίληψης παρουσιάζει αύξηση τόσο κατά κοινωνιομετρική κατηγορία όσο και κατά σχολική βαθμίδα. Το υψηλότερο ποσοστό αυτοαντίληψης της κοινωνιομετρικής θέσης παρουσιάζεται στην κατηγορία των δημοφιλών όπου κυμαίνεται, προοδευτικά, από 16% έως 22% περίπου, από την τρίτη έως την έκτη τάξη.

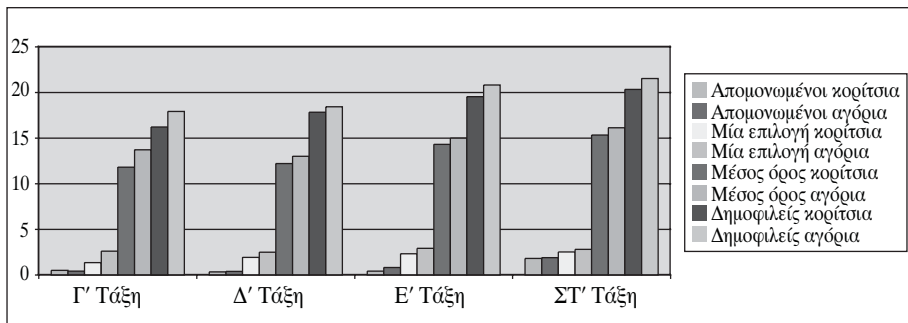
Για την καλύτερη κατανόηση των δεδομένων του Πίνακα 3 παρατίθενται στη συνέχεια τα διαγράμματα (1) και (2) για το συνολικό ποσοστό επιτυχούς αυτοαντίληψης ανά τάξη και φύλο, και το ποσοστό αυτοαντίληψης ανά κοινωνιομετρική κατηγορία, τάξη και φύλο.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έγινε έλεγχος στατιστικής σημαντικότητας στις τιμές των σχετικών συχνοτήτων και περιγράφονται απλώς τάσεις.

Διάγρ. 1: Ραβδοδιάγραμμα που αντιστοιχεί στην απλή κατανομή των σχετικών συχνοτήτων του Πίνακα 3 στο συνολικό ποσοστό αυτοαντίληψης της κοινωνιομετρικής θέσης κατά τάξη και φύλο

Διάγρ. 2: Ραβδοδιάγραμμα που αντιστοιχεί στην απλή κατανομή των σχετικών συχνοτήτων του Πίνακα 3 στο ποσοστό αυτοαντίληψης της κοινωνιομετρικής θέσης ανά κοινωνιομετρική κατηγορία, τάξη και φύλο

3.4 Ερμηνεία των ευρημάτων

Η πρώτη διαπίστωση που προκύπτει από την ανάλυση των στατιστικών αποτελεσμάτων είναι το σχετικά χαμηλό ποσοστό αυτοαντίληψης των μαθητών ως προς τα συναισθήματα που τρέφουν οι άλλοι απέναντί τους. Αυτή η ικανότητα φαίνεται να βελτιώνεται με την αύξηση της ηλικίας και εξαρτάται σε μικρό βαθμό από το φύλο των μαθητών. Σε σχετικές έρευνες μέτρησης της αυτοαντίληψης διαπιστώθηκαν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων με τα δεδομένα να παρουσιάζουν, όπως και στην έρευνά μας, υψηλότερους βαθμούς αυτοαντίληψης στα αγόρια σε σχέση με τα κορίτσια (Scaalvik, 1983, σ. 305· Stoner και Kaiser, 1978, σ. 305). Η αύξηση του ποσοστού αυτοαντίληψης της κοινωνιομετρικής θέσης σε σχέση με την ηλικία πιθανό να οφείλεται στην εξέλιξη της γνωστικής ανάπτυξης των παιδιών (Piaget, 1963, σ. 65) και στην ικανότητα των μεγαλύτερων παιδιών να βλέπουν τον κόσμο από την άποψη και τη θέση του άλλου (Erwin, 1993, σ. 37· Flavell, 1966, σ. 164).

Μια άλλη διαπίστωση, που προκύπτει από τα παραπάνω στατιστικά αποτελέσματα, είναι ότι η διαφορά στα ποσοστά αυτοαντίληψης σχετίζεται με τη θέση των μαθητών στο αντικειμενικό κοινωνιόγραμμα. Οι απομονωμένοι εμφανίζουν το χαμηλότερο ποσοστό αυτοαντίληψης των αισθημάτων συμπάθειας των άλλων απέναντί τους, ενώ οι δημοφιλείς το υψηλότερο, ευρήματα που συμφωνούν απόλυτα με ανάλογες θεωρητικές προβλέψεις μελετητών σε σχέση με την αυτοαντίληψη των παιδιών (Rosenborg, 1961, σ. 460· Asher και Wheeler, 1985, σ. 500).

Ουσιαστικά, η στρέβλωση της αυτοαντίληψης των απομονωμένων μαθητών για τη δημοτικότητά τους προέρχεται από μια παραμορφωμένη ανατροφοδότηση φιλικών προσδοκιών από τα άλλα μέλη της σχολικής ομάδας (Kahn et al., 1964, σ. 32), οι οποίες όμως για κάποιους λόγους, που σχετίζονται με τη συμπεριφορά των απομονωμένων, δεν καταλήγουν στη δημιουργία διαπροσωπικών σχέσεων (Jackson, 1966, σ. 123). Αυτή η εικόνα που εμφανίζεται από την επεξεργασία των ερευνητικών αποτελεσμάτων σχετίζεται με τον κοινωνιοδυναμικό νόμο που διατύπωσε ο Moreno και εξηγεί τη διαχρονική επιτυχία των δημοφιλών στη ζωή τους έναντι της αποτυχίας των απομονωμένων (Schutjenberg και Moreno, 1970, σ. 152).

Η επιτυχής αυτοαντίληψη από το δημοφιλές άτομο των αισθημάτων συμπάθειας που τρέφουν οι άλλοι απέναντί του του δίνει το πλεονέκτημα να ελίσσεται και να βελτιώνει τη συμπεριφορά του έτσι, ώστε να διατηρήσει το προσωπικό του γόητρο στην ομάδα (Earn and Sobol, 1990, σ. 173). Κατά κάποιο τρόπο, επιβεβαιώνεται η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης, εφόσον οι συχνές κοινωνικές επαφές των δημοφιλών ατόμων με τα άλλα μέλη της σχολικής ομάδας ενισχύουν την ατομική τους αυτοαντίληψη σε μεγαλύτερο βαθμό (Vandell και Hembree, 1994, σ. 461· Rosenborg, 1961, σ. 454). Η επιτυχής αυτοαντίληψη της αμοιβαιότητας της συμπάθειας από μέρους των δημοφιλών ευνοεί τη διαπρο-

σωπική αλληλεπίδραση με τρόπο που να κάνει τις προσδοκίες τους να επαληθεύονται πραγματικά, με τη δημιουργία πολλών φιλικών σχέσεων (Curtis and Miller, 1986, σ. 284· Newcomb και Brady, 1982, σ. 392).

Αντίθετα, οι απομονωμένοι δεν παρουσιάζουν αυτά τα πλεονεκτήματα, γεγονός που μπορεί να σχετίζεται με τη χαμηλή τους αυτοεικόνα και την απουσία κοινωνικής σύγκρισης στις σπάνιες διαπροσωπικές επαφές τους με τους άλλους μαθητές. Το γεγονός αυτό δείχνει την αδυναμία τους να αντιληφθούν τις απαιτήσεις της κοινωνικής ομάδας απέναντι στο άτομό τους και την αποτυχία να βελτιώσουν την προσωπική τους στρατηγική στο παιχνίδι των εντυπώσεων της προσέγγισης των άλλων συμμαθητών τους (Festinger, 1954, σ. 130· Hartley, 1993, σ. 92). Όπως έδειξαν σχετικές μελέτες, η δημιουργία διαπροσωπικών σχέσεων σχετίζεται στενά με την αντίληψη του κοινωνικού πλαισίου αλληλεπίδρασης και της ενδεικνυόμενης μορφής συμπεριφοράς που απαιτείται στη συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση (Festinger et al., 1950, σ. 25· Ichheiser, 1970, σ. 14).

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνάς μας, οι όποιες παρεμβάσεις στη δυναμική των παιδικών ομάδων για την ένταξη των απομονωμένων παιδιών πρέπει να εστιάζονται στην ενίσχυση της κοινωνικής τους αντίληψης για τη θέση τους στην παιδική ομάδα. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με τη συμμετοχή αυτών των μαθητών σε κατάλληλες ομαδικές δραστηριότητες, οι οποίες μπορούν να ενισχύσουν τις κοινωνικές δεξιότητες και την αυτοαντίληψή τους.

Βιβλιογραφία

- Argyle, M. (1973) *Social Interaction*, London: Tavistock.
- Asher, S. R. and Wheeler, V. A. (1985) Children's loneliness: A comparison of rejected and neglected peer status, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 53, pp. 500-505.
- Burns, R. (1982) *Self-concept development and education*, London: Holt, Rinehart and Winston.
- Cooley, C. H. (1926) *The roots of social knowledge*, *American Journal of Sociology*, Vol. 32, pp. 59-79.
- Coopersmith, S. (1967) *The antecedents of self-esteem*, San Francisco: Freeman.
- Curtis, R. C. and Miller, K. (1986) Believing another likes or dislikes you: Behaviors making the beliefs come true, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 51, pp. 284-290.
- Docking, J. W. (1980) *Control and Discipline in schools. Perspectives and approaches*, London: Harper and Row.
- Earn, B. M. and Sobol, M. P. (1990) A categorical analysis of children's attributions for social success and failure, *Psychological Record*, Vol. 40, pp. 173-185.
- Erikson, E. H. (1993) *Childhood and Society*, New York: Norton.
- Erwin, P. (1993) *Friendship and peer relations in children*, Chichester: John Wiley & Sons.
- Felson, R. B. (1985) Reflected appraisal and the development of self, *Social Psychology Quarterly*, Vol. 48, pp.71-78.
- Festinger, L., Schachter, S. and Back, K. (1950) *Social pressures in informal groups: A study of human factors in housing*, New York: Harper.
- Festinger, L. (1954) A theory of social comparison processes, *Human Relationships*, Vol. 7, pp. 117-140.
- Flavell, J. H. (1966) Role-taking and communication skills in children, *Young Children*, Vol. 21, pp. 164-167.
- Ichheiser, G. (1970) *Appearances and realities*, San Francisco: Jossey-Bass.
- Jackson, J. M. (1966) Structural Characteristics of norms, in B. J. Biddle and E. J. Thomas (Eds.) *Role theory: Concepts and research*, New York: John Wiley & Sons, pp. 113-126.
- James, A. (1993) *Childhood identities: Self and social relationships in the experience of the child*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hartley, P. (1993) *Interpersonal communication*, London: Routledge.
- Kahn, R. L., Wolfe, D. M., Quinn, R. P., Snoek, J. D. and Rosenthal, R. A. (1964) Adjustment to role conflict and ambiguity in organizations, in R. L. Kahn, D. M. Wolfe, R. P. Quinn, J. D. Snoek, and R. A. Rosenthal (Eds.) *Organizational stress: Studies in role conflict and ambiguity*. New York: Wiley, pp. 26-34.
- Krielkamp, T. (1976) Erving Goffman: The constraints of socialization, in Krielkamp T., (Ed.) *The corrosion of the self*, New York: New York University Press.
- Kuhn, M. H. (1964) The reference group reconsidered, *The Sociological Quarterly*, Vol. 5, pp. 6-21.
- Maisonneuve, J. (1990) *Κοινωνική Ψυχολογία*, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

- Mead, G. H. (1962) *Mind, Self and Society*, Chicago: University of Chicago Press.
- Newcomb, A. F. and Brady, J. E. (1982) Mutuality in boys' friendship relations, *Child Development*, Vol. 53, pp. 392-395.
- Παπαστάμου, Σ. (1989) *Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Πασσάκος, Κ. Γ. (1983) *Η αυτοαντίληψη στο παιδί*, Αθήνα
- Piaget, J. (1963) *La naissance de l'intelligence chez l'enfant*, Paris: Delachaux et Niestle.
- Reck, U. M. L. (1980) Self-concept, school and social setting: A comparison of rural Appalachian and urban non-Appalachian sixth graders, *Journal of Educational Research*, Vol. 74, No. 1, pp. 49-54.
- Rogers, C. R. (1961) *On becoming a person*, Boston: Houghton Mifflin.
- Rosenborg, W. R. (1961) The self in the emotionally disturbed, *The American Journal of Sociology*, Vol. LXVI, pp. 454-462.
- Σαρρής, Ν. (1995) *Εισαγωγή στην Κοινωνιομετρία στην ομαδική ψυχοθεραπεία και το Ψυχό-δραμα*, Αθήνα: Δανιάς.
- Scaalvik, E. M (1983) Academic achievement, self-esteem and valuing of the school some sex differences, *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 53, pp. 229-306.
- Schüttzenberger, A. A. et Moreno, Z. (1970) J. L. Moreno: Fondements de la Sociometrie, Paris: Presses Universitaire de France.
- Stoner, S. and Kaiser, L. (1978) Sex differences in self concepts of adolescents, *Psychological Reports*, Vol. 43, No 1, pp. 305-306.
- Stryker, S. (1959) Symbolic interaction as an approach to family research, *Marriage and the Family Living*, Vol. 21, No 1, pp. 111-119.
- Sullivan, H. S. (1954) *The psychiatric interview*, New York: Norton.
- Τομασιδης, Χ. Χ. (1982) *Εισαγωγή στην Ψυχολογία*, Αθήνα: Δίπτυχο.
- Vandell, D. L. and Hembree, S. E. (1994) Peer social status and friendship: Independent contributors to children's social and academic adjustment, *Merrill Palmer Quarterly*, Vol. 40, No. 4, pp. 461 -477.
- Videbeck, R. (1960) Self-conception and the reactions of others, *Sociometry*, Vol. 23, pp. 351-359.
- Zahran, H. A. S. (1967) The self-concept in the psychological guidance of adolescents, *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 37, pp. 227-240.